

A doktori iskolákban megvédett névtani témájú disszertáció 2018-ban

ERŐSS ÁGNES, Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban:

Beregszász és Nagyvárad példája

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola,

Földrajz-Meteorológia Program. Budapest, 2018. 155 lap

DOI: <https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.051>

Témavezető: KOCSIS KÁROLY. Opponensek: BERKI MÁRTON, KEMÉNYFI RÓBERT

Védés: 2018. szeptember 27.

1. A disszertáció témája és célkitűzése. Az utcanevek vagy a köztér egyéb ismertetőjegyei (szobrok, emléktáblák) és az ehhez kapcsolódó szimbolikus politikák, illetve térhasználati eljárások alkotják azt a szimbolikus teret, amely használói felé politikai, ideológiai tartalmakat közvetít. A szimbolikus térben bekövetkezett változások, például a köztérnevek cseréje, közvetlenül átélhetővé teszik az egyén és a közösség számára a politikai és határváltozásokat. Éppen ebben a hétköznapi gyakorlatokba ágyazott, profán mivoltukban rejlik az utcanevek és más köztéri szimbólumok ereje, hiszen ezek a hatalmi reprezentáció eszközeként a politikai változások alanyai és indikátorai egyben.

A szimbolikus terek és térhasználat vizsgálata a magyar nyelvű társadalomtudományi szakirodalomban az 1980-as évek végén jelent meg. Annak ellenére, hogy a fogalom a nevében hordozza a földrajzi vizsgálatok elsődleges tárgyát, a teret, a hazai földrajzi kutatások csak később indultak meg ebben a témában. Doktori disszertációm, amely a hazai földrajzi kutatásokban sok szempontból úttörő vállalkozás, olyan földrajzi kutatás, amely illeszkedik az utóbbi évtizedekben a városi terek társadalomföldrajzi vizsgálatában kibontakozó áramlatokhoz.

Doktori dolgozatom két kiválasztott terepen, Beregszászon és Nagyváradon vizsgálja a köztér birtokbavételére, illetve a köztérben való láthatóságra irányuló hatalmi politikákat, az ezekkel szemben megfogalmazódó és a városi térben kifejezésre jutó nemzeti-etnikai alapú szimbolikus térhasználatokat és térfoglalási eljárásokat. A disszertáció a 19. század végétől a 21. század első évtizedéig tartó, csaknem féltucat államhatár- és rendszerváltozást hozó periódust öleli fel. A két vizsgálati terep kiválasztását az indokolja, hogy a hasonló jelenkori sorsfordulók ellenére a két város szimbolikus tájképe merőben eltérő képet mutat: míg Beregszász magyar–ukrán kétnyelvű város benyomását kelti, addig Nagyváradon jóval korlátozottabb a magyar nyelv láthatósága.

A disszertáció négy fő célkitűzése a következők: 1. megvizsgálni a köztér szimbolikus birtokbavételére és a szimbolikus tér használatára irányuló politikákat és alulról induló kezdeményezéseket az egyes államhatalmi változások idején; illetve 2. a szimbolikus politikák és a városi tér egymásra hatását (hogyan strukturálja a városi teret a szimbolikus tér birtoklásáért folyó küzdelem, illetve a kérdést megfordítva, a városi terek hierarchiája,

sajátosságai miként befolyásolják a szimbolikus politikák használatát); 3. feltárni a terek eltérő etnikai többség-kisebbség viszonyának hatását a szimbolikus politikákra és az egyes etnikumok láthatóságára; 4. Nagyvárad és Beregszász 20. századi köztérnévi és egyéb szimbolikus változásait az etnikai dimenzióból kiemelve, általánosságban véve a köztérért vívott többség-kisebbség közti konfliktus értelmezési keretében elhelyezni. Ezáltal lehetővé válik a téma „kiszabadítása” a Kárpát-medence teréből, és hozzákapcsolása a nemzetközi és hazai szakirodalomban tárgyalt, egyéb etnikai vagy többség-kisebbség relációkban végzett kutatásokhoz.

2. A disszertáció felépítése. A disszertáció öt fejezetre tagolódik. Az elsőben a bevezetés és a problémafelvetés után a célkitűzéseket ismertetem. Ezt követi a téma hazai és nemzetközi szakirodalmi előzményeinek bemutatása, a dolgozatban használt fogalmak definiálása, illetve a kutatás elhelyezése széles tudományos mezőben és a földrajztudományon belül. A disszertáció mind témaválasztása, mind elméleti és módszertani megközelítés szempontjából multi- és interdiszciplináris: támaszkodik többek között az etnográfia, a kulturális antropológia és a történettudomány eredményeire is. Dolgozatomban a LEFEBVRE, majd SOJA munkásságához köthető trialektikus térkonceptiót elfogadva, a tér mindhárom különböző szemléleti módjában (érezkelt tér, elgondolt tér, megélt tér) vizsgálom a szimbolikus politikák, térhasználatok megnyilvánulását. Kifejezetten a szimbolikus tér definícióját nem találtam a szakirodalomban. Saját meghatározásom szerint *szimbolikus tér*-nek értelmezem azt a teret, amely a szimbolikus politikák, szimbolikus térhasználatok és szimbolikus térfoglalás eljárásai nyomán keletkezik, és hétköznapi, illetve politikai gyakorlatok révén formálódik, ugyanakkor visszahat mind ezen politikákra, egyéni, csoportos és hatalmi térhasználatokra. Vagyis egyszerre van jelen, hagy nyomot, alakítja az érezkelt teret, az elgondolt teret és a megélt teret.

A második és a harmadik fejezet a 19. század végétől 2013-ig, időrendben haladva ismerteti és elemzi a két kiválasztott város szimbolikus terében bekövetkezett fő átalakulásokat, hangsúlyosan a köztérnevek változásait. A negyedik fejezet a diszkusszió, amely három fő témakört jár körbe: elsőként azt, hogy a szimbolikus politikák hogyan formáltak a városi teret (melyek vannak leginkább kitéve a változásoknak). Majd a helyi társadalom, elsősorban a magyar ajkú közösség percepcióit és reakcióit elemzem a gyakran változó köztérnevek és szobrok kapcsán. Végül a helyi kulturális örökség politikai aspektusait vizsgálom. A disszertáció összeggzéssel zárul.

3. A kutatás anyaga és módszere. A dolgozatban kvantitatív és kvalitatív módszereket használtam. A kutatás során elsősorban a helynevek változását követtem nyomon: a különböző időszakok köztérneveit etnikai jelentéstartalmuk szerint értékelve tematikus térképen jelenítettem meg a változásokat. Levéltári dokumentumok, sajtóanyagok és interjúk adatait felhasználva vizsgáltam a térbeliség szerepét és a különböző rezsimek közöttben megnyilvánuló szimbolikus politikáit a köztérnevek mellett a szobrok és emléktáblák, illetve az ünnepi térhasználat vonatkozásában. A kutatás szerves részét képezi a több periódusban lebonyolított terepmunka, a terepi megfigyelés és ennek során a vizuális adatgyűjtés. A szimbolikus tér társadalmi percepciójának felmérésére kérdőíves kutatást végeztem Nagyváradon, amelynek egyes részeit szintén felhasználtam az eredmények árnyalásához a negyedik fejezet második alfejezetében.

4. A kutatás eredményei. A különböző korszakokból származó térképek névanyagát etnikai jelentéstartalom alapján minősítve, az eredményeket tematikus térképeken tettem közzé. Ezek a tematikus térképi ábrázolások bizonyítják, hogy minden rezsim – eltérő mértékben és formában – igyekezett különféle szimbolikus politikák és térfoglalási eljárások révén hatalmát a köztérbe írni, vagyis – LEFEBVRE fogalomhasználatával élve – megteremteni saját reprezentációs terét. Ennek a reprezentációs térnek a megteremtése egyaránt zajlott a városok érzékelt, objektív terében, illetve az elgondolt terében. Ugyanakkor a térhasználat és annak szabályozása, illetve a városszövetben bekövetkező változások révén a megélt térre is hatással volt, így mindezek az átalakulások a várost használók térpercepcióit sem hagyták érintetlenül.

A szimbolikus politikák és a köztérben való láthatóságért vívott küzdelem nyomán a köztér nemzeti-etnikai alapú játszmák terepévé válik, ahol a feleket egyenlőtlen hatalmi pozíciók jellemzik. Igazoltam, hogy az etnikumok közti lokális erőviszonyok jelentősen befolyásolják a város szimbolikus képét. Függetlenül attól, hogy mindkét országban kisebbség a magyar népesség, Beregszászon többség tudott maradni, illetve sok tekintetben megőrizte hatalmi pozícióját, ezért a város szimbolikus terét is sokkal inkább a maga képére tudta formálni. Ezzel szemben Nagyváradon folyamatosan háttérbe szorult a lakosság számban is fogyatkozó magyarsága, ami a köztérben való korlátozott láthatóságában is tükröződik.

A terepi fejezetek eredményei alapján megállapítható, hogy a szimbolikus politikáknak alapvető szempontja a térbeliség, a tervezéstől a kivitelezésig. Levéltári kutatásaim alapján Beregszász csehszlovák időszaki kommemoratív utcanév-politikája során az utca jellege és fekvése fontos érvként szolgált az utcaelnevezésekkel kapcsolatos döntések meghozatalakor. Következésképpen megállapítható, hogy a szimbolikus politikák strukturálják a teret szimbolikus értékes és kevésbé értékes részekre. Rendszerint a központi, forgalmas és reprezentatív terek szimbolikus értéke a legmagasabb, míg a központtól távol lévő vagy kevés funkcióval rendelkező terek csekélyebb mértékben vannak kitéve a csatározásoknak. Ugyanakkor Nagyvárad 2010 utáni esete azt mutatja, hogy ha a kisebbségi láthatóság a város szimbolikus kevésbé értékes, külvárosi részein valósul meg, az adott terület a kisebbségi láthatóság szempontjából felértékelődhet.

Amennyiben a térbeliséget állítjuk vizsgálatunk fókuszába, megállapíthatjuk, hogy a vizsgált városokon belül a terek adottságai, földrajzi jellemzői (központ-periféria, keskenyszéles út stb.) alapvetően befolyásolják, hogy hol milyen szimbolikus politikai akciók és térfoglalások zajlanak. Az utca névadójának aktuális presztízsét és az emlékezetpolitikában elfoglalt helyét jelzi, hogy a város mely részén (központ-periféria) és milyen jelentőségű utcát (főutat, mellékutcát) neveztek el róla, vagy épp ellenkezőleg, eltüntették a köztérnevek közül; ez kimondottan a kommemoratív utcanévadásra jellemző.

Disszertációmban amellet érveltem, hogy a hatalom a saját reprezentációs térének megteremtése céljából mind az építő jellegű beruházások (új épületek, városrészek, új építészeti stílusok meghonosítása), mind a rombolás, elhanyagolás révén beavatkozik a város szimbolikus terébe, közvetve és közvetlenül a lakosok városról kialakított mentális képébe és térhasználatába. Ezáltal a vizsgált városokban a köztér nemcsak átpolitizálódik, hanem alapvetően átetnicizálódik, miközben a szimbolikus politizálás céljai és az ezek mentén differenciálódó érdekek számos városfejlesztési döntésben, beruházásban komoly mérlegelési szempontot jelentenek.

Munkám során elemeztem, hogy a köztérért, sokszor a köztérben zajló szimbolikus politizálás, szimbolikus aktusok miként hoznak létre tereket. Beregszász rendszerváltás-kori eseményeinek hálójában bemutattam, hogy az olyan szimbolikus cselekmények, mint a közterek átnevezése vagy az emléktábla-állítások nemcsak beágyazódtak a politikai átmenet eseményeibe, hanem egyenesen a demokratikus átmenet sarokpontjaivá, a demokratikus érdekérvényesítés eszközeivé váltak.

Bemutattam továbbá, hogy miként járulnak hozzá a szimbolikus terek és térhasználatok a helyidentitás és helykötődés megéléséhez. A Nagyváradon végzett kérdőíves felmérés és interjúk alapján megállapítottam, hogy a hivatalos utcanevek mellett létezik egy ún. alternatív városszöveg (*city-text*). Ez a történelmi magyar utcanevekből szőtt virtuális háló a köztérben szinte egyáltalán nem jelenik meg (nincsenek kétnyelvű utcanévtáblák), ezért a nagyváradi magyar közösség szóbeli hagyománya tartja fenn. Az alternatív utcanevekből szőtt háló mintegy összetartó erőként, a nagyváradi magyar identitást kifejező és a csoportkohéziót növelő tényezőként is értelmezhető. Ebben a kontextusban egyszerre alkalmas a „váradi magyar”, helyi identitást reprezentálni és a csoport határait kijelölni a külvilág felé, vagyis a város román társadalmától való elhatárolódás eszközeként is fel-fogható.

Nagyvárad esetén bemutattam, ahogyan a köztérben való láthatóságért vívott küzdelem hozzájárul alternatív terek kialakításához, amelyek mintegy biztonságos terekként (*safe space*) helyet adnak az etnikai vagy egyéb identitások megéléséhez és reprezentálásához. Dolgozatomban két nagy csoportra osztottam ezeket a biztonságos tereket. Az egyik csoportot *etnikus terek*-nek neveztem el. Ide az egyes, magyar közösséghez tartozó intézmények belső terei, illetve olyan szórakozóhelyek sorolhatók, amelyek alkalmat és konkrét teret adnak a magyar kultúrának, a magyar ünnepi és köznapi térhasználatnak. A biztonságos tér másik csoportja ezzel szemben tudatosan többnyelvű közeget kíván biztosítani. Az utóbbi Nagyvárad helyi örökségére és kozmopolita, multikulturális hagyományaira alapozva, mintegy felül, illetve kívül kíván emelkedni a köztérért folyó etnicizált vitákon.

Végül a helyi örökség jelentőségét és szerepét elemeztem. Értékelésem szerint a helyi örökség felfedezése és ápolása nem csupán az identitás építésének és erősítésének eszköze, hanem a helykötődés kialakítása és erősítése szempontjából is fontos. Mind Beregszász, mind Nagyvárad esetén külön aktualitást ad a helyi örökség kérdésének a turizmus fellendülése. Míg Beregszászon ez akár kedvezőtlenül is alakíthatja a jövőben a magyar nyelv láthatóságát (l. szaporodó orosz és ukrán egynyelvű feliratok), addig Nagyváradon elképzelhető, hogy a város helyi örökségének turisztikai célú hasznosítása, a multikulturális múlt terméké alakítása végső soron alkalmas lehet a tér szimbolikus birtoklásáért, a köztérben való láthatóságért vívott küzdelem feloldására, mediálására.

Dolgozatom azt is bizonyította, hogy a köztér szimbolikus birtoklását a helyi többség-kisebbség erőviszony alapvetően meghatározza, így munkámmal a földrajzi lépték szerepére és fontosságára is fel kívánom hívni a figyelmet, úgy az etnikai földrajzi, mint az általános társadalomföldrajzi kutatások során.

ERŐSS ÁGNES

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2310-1897>

Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont
Földrajztudományi Intézet

PhD thesis on Onomastics defended in 2018

The brief summaries and the most important data of onomastic PhD dissertations defended successfully at doctoral schools in Hungary are published regularly in *Névtani Értesítő*: year of completion, size, consultant, opponents, date of defence. – A copy of the dissertations can be found in the libraries of the respective universities. – The dissertation presented here: ERŐSS, ÁGNES: Symbolic spaces and space use in multiethnic cities: the case of Berehove and Oradea.